

ATOMMONOPÓLIUM VAGY ATOMFEGYVER-TILALOM, 1945–1946

Harry S. Truman nehéz feladatokat örökölt Franklin D. Roosevelttől 1945. április 12-én bekövetkezett halálakor. 1944 novemberében választották alelnökké; tisztsége, zömmel protokolláris teendői nem járultak hozzá, hogy megismerkedjék az elnöki funkciókkal. Nyomasztóan hatott rá a hadviseléssel és a háború utáni világrend megalapozásával összefüggő döntésekhez szükséges ismeretek hiánya, az előd hazai és nemzetközi tekintélye, munkastílusa és az a tény, hogy Amerika és a világ tudatában 1933 óta Roosevelttel asszociálódott az elnöki poszt. Honfitársai nem tartották Roosevelttel méltó utódának. A korszak egyik krónikása fanyarul jegyezte meg, hogy nem volt ugyan olyan ok, amelyik alelnökségét kizárta volna, de ez nem jelentette, hogy elnök legyen és éppen Roosevelttel után.¹ Ám Truman makacs ember volt. A kisebbségi érzés leküzdése érdekében a hivatalviselésére jellemző szorgalommal tanulmányozta az ügyiratokat, sűrűn tanácskozott Roosevelttel munkatársaival, hangsúlyozta, hogy elődje politikájának folytatását tekintve feladatának. Magatartása gyors metamorfózison ment keresztül a hivatalba lépését követő hetekben. A kezdeti tanácstalanságot, bizonytalanságot olykor túlzott magabiztoság, határozott, pattogó hang váltotta fel.

• Az amerikai–szovjet kapcsolatok terén egyfajta ambivalencia jellemezte Truman gondolkodását. Egyetértett a katonai vezetők álláspontjával, s ennek megfelelően feltétlenül szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Másrészt a Moszkvával szemben tanúsítandó szilárd magatartás szükségességét hangoztatta. Az előbbit a szövetségestől várta, az utóbbit a szovjet kormány iránti gyanakvása és ellenszenve táplálta. Noha a roosevelti politika folytatására tett ígéretet, nem vélekedett elődjével azonosan a Moszkvával való kapcsolatáról. Roosevelttel mindenekelőtt a súlyos áldozatokat vállaló szövetségest látta a Szovjetunióban. Gondot jelentett számára a német és a lengyel problematika, Kelet-Európa sorsa, a háború utáni rendezés, de tervei középpontjában az antifasiszta koalíció vezető hatalmainak a béke idején fennmaradó együttműködése, a majdani ENSZ eredményes tevékenysége állt, s ennek függvényében vizsgálta a kialakítandó világrend problémáit. Az eltérő álláspontok kompromisszumokkal való áthidalását tartotta célravezető, helyes politikának. Truman ezzel szemben mindinkább ideiglenes kényszermegoldást látott a felfogásával ellentétes kompromisszumokban. Politikusi habitusából következően nemegyszer gyorsan formált, leegyszerűsített nézetei voltak. Nem mérlegelte a szovjet állam földrajzi helyzetéből következő moszkvai biztonságpolitikai érveket.

Az 1945. július 17. és augusztus 2. közötti potsdami konferencián még érvényesült a trumani gondolkodás ambivalenciája. A katonai vezetés az Alamogordóban végrehajtott atomrobbantási kísérlet sikere dacára szükségesnek tartotta a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen. Sztálin megerősítette idevágó korábbi közlését; Truman elértnek tekintette potsdami útja legsürgősebb célját. Másrészt, értesülve a robbantási kísérlet sikeréről, határozottabban lépett fel a tárgyalásokon. A Hirosima és Nagaszaki ellen végrehajtott támadás nyomán megszűnt az ambivalencia, nem hatottak többé a szovjet hadba lépéssel kapcsolatos stratégiai megfontolások. Előtérbe került az atombomba problematikája.

Truman nyilatkozatban szögezte le, hogy az adott körülmények között mindaddig nem hozzák nyilvánosságra az atomenergiára vonatkozó műszaki ismereteket és a katonai alkalmazás lehetőségeit, amíg meg nem vizsgálják „az azonnali pusztulás veszélye” elleni védekezés módszereit; a kormány javaslatokat tesz a Kongresszusnak, amelyek arról tájékoztatnak, „miként válhat az atomenergia a világbéke megőrzésének hathatós eszközként”.² Augusztus 15-én utasította az illetékes kormányzervek vezetőit, tegyenek intézkedéseket az atombomba tervezésével, előállításával, fejlesztésével, katonai célú felhasználásával összefüggő információk adásának meggátolása céljából; tájékoztatás csak az elnök előzetes jóváhagyásával nyújtható.³

Stimson hadügyminiszter 1945. szeptember 11-i feljegyzésében felvetette, hogy a szovjet kormány feltehetően tud azokról az amerikai nézetekről, miszerint az atomfegyver kizárólagos tulajdona az Európával kapcsolatos szovjet törekvések elhárítását célozza, ezért ki akarja fejleszteni ezeket a fegyvereket. „Ha most nem lépünk kapcsolatba az oroszokkal, s csak kérkedően, csipőnkél tartott (atom)fegyverrel folytatunk tárgyalásokat velük, növekedni fog a céljaink és indítékaink iránti gyanakvásuk és bizalmatlanságuk.” Stimson azt javasolta, hogy Washington, egyetértésben Londonnal, vesse fel Moszkvának a megegyezés lehetőségét, nevezetesen: a három kormány kölcsönösen megszüntetné az atombombák gyártását és az előállítás tökéletesítését; az Egyesült Államok zár alá venné meglévő bombáit, ha megegyezik a Szovjetunióval és Angliával, hogy egyikük sem vet be atombombát, erre csak a három kormány egyetértése esetén kerülhetne sor.⁴ A kabinet szeptember 21-én megvitatta Stimson javaslatát. Többen – félreértve Stimont – elutasították az atomenergiával kapcsolatos titkok megosztását. A hadügyminiszter nem erre tett javaslatot. Mások a kérdés további tanulmányozását ajánlották. Néhányan többé-kevésbé egyetértettek Stimsonnal. Figyelmeztetése – hogy ti. Amerika ne diktáljon feltételeket atomfölényére támaszkodva, hanem keresse az antifasiszta koalíció vezető államai együttműködésének új útjait – elsikkadt a viták során. Stimson nem volt szovjetbarátsággal vádolható, javaslatát feltehetően reálpolitikai felismerés sugallta. Truman elgondolásai, melyek még formálódtak, nem vágtak egybe a nyugállományba vonuló Stimson szemléletével, azzal, hogy az Egyesült Államok közvetlenül forduljon a Szovjetunióhoz javaslatával. A hadügyminiszter hangsúlyozta, hogy Moszkva nem venné komolyan a nemzetközi szintű megközelítést, mert ez olyan akció lenne, amelyben a háborúban részt nem vett kis országok is közreműködnének. Az elnök figyelmen kívül hagyta ezt az érvet. Október 3-án tájékoztatta a Kongresszust, hogy elsőként az atombomba előállításában partnerállamokat: Angliát és Kanadát vonja be a tárgyalásokba, s ezt követően lép kapcsolatba más országokkal. Leszögezte, hogy a cél a nemzetközi együttműködés és a tudományos információcsera módozatainak megállapítása. Október 8-i sajtóértekezletén kijelentette, az atombomba előállításával összefüggő tudományos kérdések már ismertek, de a gyakorlati alkalmazás, a know-how „a mi titkunk”, nem lenne helyes beavatni ebbe a szövetségeseket, mert a gyártási és mérnöki lehetőségek, illetve képességek hiányában nem tudnának élni vele.⁵

Az amerikai–brit–kanadai tárgyalások tervének kialakításában feltehetően közrejátszott Attlee brit miniszterelnök szeptember 25-i levele, amelyben a háború folyamán létrejött atompartneri viszony megvitatását szorgalmazta. Az elnök novemberi tárgyalásokat javasolt Attlee-nek, s meghívta Mackenzie King kanadai kormányfőt is Washingtonba, annak tudatában, hogy brit részről fel fogják vetni az 1943 augusztusi, Roosevelttel és Churchilllel quibec-i megállapodásában rögzített információcsera problémáit.⁶ A tárgyalásra készülő elnök a vezérkari főnökök egyesített bizottsága álláspontjára támaszko-

dott, miszerint az atomfegyver előállításának számos műszaki eljárása, gyártási folyamata titoknak minősül, információ átadása gyorsítaná az atomfegyverkezési versenyt; „az amerikai monopólium valószínűleg korlátozott tartama alatt” meg kell tenni a nemzetközi ellenőrzéssel kapcsolatos lépéseket „az atomfegyverek használatának korlátozása, illetve törvényen kívül helyezése érdekében. Fennáll a lehetőség, hogy más nemzetek nem túl távoli jövőben atomfegyvereket fejlesztenek ki...”⁷

Az 1945. november 10-én kezdődött amerikai–brit–kanadai megbeszélések az elnök és a két kormányfő november 15-i nyilatkozatával zárultak. A dokumentum leszögezte, az emberiség eladdig ismeretlen, pusztító erejű eszköz birtokába jutott, a civilizált világ egésze felelős, hogy a felfedezések ne a pusztítást, hanem az emberek javát szolgálják, a három országnak mindazonáltal – elért eredményeik alapján – kezdeményezniük kell. „Készek vagyunk kölcsönösség alapján megosztani más ENSZ-országokkal az atomenergia gyakorlati ipari alkalmazására vonatkozó részletes információkat, *mihelyt hatékony, érvényesíthető biztosítékok állnak rendelkezésre pusztító célú felhasználásával szemben*” – hangzott a nyilatkozat. Az elnök és a két kormányfő állást foglalt egy, az ENSZ égisze alatt működő bizottság mielőbbi létrehozása mellett, mely főként a következő kérdéskörökre tegeyen javaslatokat: békés célú alapvető tudományos információk nemzetközi cseréje; az atomenergia olyan mérvű ellenőrzése, mely biztosítja annak kizárólag békés célú felhasználását; az atomfegyverek és tömegpusztításra alkalmazható minden más jelentős fegyver kiküszöbölése a nemzetek fegyverzetéből; az államok hatékony védelme a megállapodások megszegésének vagy kijátszásának kockázatával szemben, felülvizsgálatok vagy más eszközök révén. A nyilatkozat hangsúlyozta, hogy a bizottság *elkülönített szakaszokban* dolgozzék; figyelmét először a tudósok és a tudományos információk cseréjére fordítsa, a második szakaszban nyersanyagok forrásaira vonatkozó minden ismeretet szerezzen meg.⁸

A hármas nyilatkozat több célt szolgált. Lekerült a napirendről a Stimson ajánlotta megoldás: a Moszkvának közvetlenül teendő javaslat. Az atomkérdés ENSZ hatáskörbe utalásával a világszervezet erősítésének szándékát deklarálták az aláírók. Mindenekelőtt: lehetőség nyílt az atommonopólium előnyének kihasználására. A nyilatkozat ugyanis előírta, hogy az elkülönített szakaszokban dolgozó bizottság akkor térhet át tevékenységének következő szakaszára, ha már teljesítette a megelőző szakasz feladatait. Az előírás értelemszerűen azt jelentette, hogy a várhatóan amerikai vezetéssel működő bizottság az ellenőrzések, felülvizsgálatok elvégzését az atombombák megsemmisítése előfeltételének nyilvánítaná. Más szóval: Washington azt várta a bizottság működésétől, hogy az ellenőrzések révén minél hosszabb ideig fenntarthassa atommonopóliumát, s ezt az ENSZ-szel legalizáltassa. A szövegből kitűnik, hogy a nyilatkozat az amerikai atombombákat illetően látványos gesztus volt csupán. A nyilatkozat tényleges célja a szovjet atombomba kifejlesztésének meggátlása volt.

A hármas nyilatkozat alapján kidolgozott tervezet az 1945. december 16–26. között Moszkvában tartott szovjet–amerikai–angol külügyminiszteri konferencia egyik napirendi pontja volt. Byrnes amerikai külügyminiszter hosszas vitára számított, erre azonban nem került sor. Szovjet részről egyetértettek az ENSZ Atomenergia Bizottság létrehozásával. Molotov egyetlen érdemi változtatást javasolt, nevezetesen azt, hogy a bizottság közvetlenül a Biztonsági Tanács elé terjessze jelentéseit, ne a Közgyűlés útján tegeye ezt. A külügyminiszterek megállapodtak abban, hogy a bizottság a Biztonsági Tanácsnak nyújtsa be jelentéseit és ajánlásait, ezeket nyilvánosságra kell hozni, hacsak a BT másként nem intézkedik; indokolt esetben a BT a Közgyűlés elé terjeszti a jelentéseket.

A külügyminiszterek által december 27-én aláírt dokumentum, amely atomenergiát ellenőrző bizottság felállítását javasolta, a bizottság tevékenységét illetően megegyezett az amerikai–brit–kanadai nyilatkozattal. Nem tartalmazta azonban az ott megjelölt első és második szakasz teendőit.⁹

Az ENSZ Közgyűlés 1946 januári, Londonban tartott első ülészakán a brit kormány a Biztonsági Tanács öt állandó tagja és Kanada nevében határozati javaslatot nyújtott be Atomenergia Bizottság létrehozásáról. A Közgyűlés január 24-én megszavazta az előterjesztést, s úgy döntött, hogy a Bizottság 1946. június 14-én tartja első ülését New Yorkban.

Byrnes londoni útja előtt öttagú bizottságot nevezett ki a részletes amerikai javaslat kidolgozására. A bizottság, amely Dean Acheson külügyi államtitkár elnöketével működött, egy szakértői testület segítségével végezte munkáját. A testület elnöke David Lilienthal, a Tennessee-völgy Hatóság vezetője, egyik tagja Dr. Robert Oppenheimer volt. A munkálatok kiindulópontja a Közgyűlés által jóváhagyott külügyminiszteri dokumentum volt; a szakértői testületre hárult a feladat, hogy az elveket leszögező dokumentum alapulvételével részletes akcióprogramot dolgozzon ki. 1946. február végén előterjesztett tervezetében Atomfejlesztési Hatóság létrehozását javasolta, amely nemzetközi szerződésben rögzített felhatalmazása alapján kizárólagos joggal illetékes atomfegyverek előállításával összefüggő valamennyi tevékenység ellátására, nemzeti intézkedések csak jóváhagyásával eszközölhetők. A tervezet értelmében a Hatóság megszerzi az atomfegyver gyártásához szükséges anyagokat kitermelő bányák tulajdonjogát, illetve bérli azokat, tulajdonába kerülnek az urán- és tóriumkészletek, működteti az ezeket feldolgozó üzemeket; felépíti és működteti az összes plutóniumtermelő és -dúsító üzemeket; végzi a kutatómunkákat; az általa nem közvetlenül vezetett üzemeket felügyeli és engedélyezi tevékenységüket. A tervezet hangsúlyozta, hogy nem oldható meg az atomháborút kizáró biztonság kérdése olyan nemzetközi megállapodások rendszere keretében, amely az atomfegyverek törvényen kívül helyezését *pusztán* felülvizsgálatok és ezekhez hasonló rendőri módszerek révén ellenőrzi.¹⁰ Az Acheson-bizottság hosszasan vitatkozott a tervezetről. A fő kérdés az volt, hogyan kapcsolódnak össze az egyes akciók, milyen módon kell időzíteni ezeket, miként garantálható az ellenőrzési rendszer biztonságos működése. Acheson leszögezte, hogy „a javasolt rendszer nem tenné lehetetlenné az atomháborút, de azt ígéri, hogy figyelmezteti az amerikai népet, ha egy másik hatalom nukleáris fegyverek kifejlesztéséhez fog hozzá”. Felvetette egy átmeneti szakasz gondolatát. Az az álláspont alakult ki, hogy a nemzetközi ellenőrzési rendszer működésének kipróbálásáig az Egyesült Államok nem szolgáltatja be nukleáris nyersanyagkészleteit és atombombáit, nem szünteti meg üzemeltetését.¹¹

Acheson 1946. március 18-án küldte meg Byrnesnek a szakértői testület jelentését. A külügyminiszter 21-én adta át az ún. Acheson–Lilienthal-jelentést az elnöknek, melynek – nem túl udvarias fogalmazással – „megvalósíthatóvá tételét” tartotta szükségesnek. Választás az elnökök tanácsadójaként emlegetett, kiterjedt kongresszusi és külföldi kapcsolatokkal rendelkező Bernard Baruchra esett. Acheson tiltakozott, nem osztotta a Baruchról alkotott kedvező véleményt. Nézetével nem állt egyedül. Herbert Feis, a State Department gazdasági tanácsadója ekként vélekedett: „Azt a csekély esélyt, hogy az amerikai terv tárgyalás alapját képezi, csökkentette annak az embernek a kiválasztása, aki az ENSZ elé terjeszti majd.”¹² Byrnes hajthatatlan maradt, sőt szabad kezét adott a követeléseket hangoztató Baruchnak, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentést átvizsgálja, javaslatokat tegyen, munkatársait kiválassza. Truman egyetértett a jelentés

továbbfejlesztésével, s bejelentette, hogy Baruch fogja képviselni az Egyesült Államokat az ENSZ Atomenergia Bizottságában.

Május derekától június elejéig több ízben tanácskozott Acheson és a szakértői testület a Baruch-csoporttal. Baruch fő kifogása az volt, hogy az Acheson–Lilienthal-jelentés nem tett említést szerződészegés esetén alkalmazandó szankciókról. Ragaszkodott ahhoz, hogy a ratifikált nemzetközi szerződést aláíró kormányokat, ha nem teljesítik kötelezettségeiket és pusztító céllal atomenergiát fejlesztenek ki, azonnal meg kell büntetni, a Biztonsági Tanács állandó tagjai pedig nem vétőzhatják meg a büntetést. Achesonék nem értettek egyet a szankciókkal. Attól tartottak, Moszkva háborús fenyegetésként értelmezi a büntetés kilátásba helyezését, az ENSZ-ben pedig az egyesült Államok fenyegetését támogató szövetségest fog látni. Arról próbálták meggyőzni Baruch csoportját, hogy a szovjet kormány nem mond le a vétőjogról, s ha Washington annak feladását javasolja, kudarcra van ítélve az amerikai terv. Baruch kitartott álláspontja mellett. Június 1-i feljegyzésében a következők olvashatók: „Az atomenergia terén nem lehet vétő, mert miközben tárgyalunk, elpusztíthatnak bennünket.”¹³ Június 7-én Truman döntése véget vetett a vitának. Jóváhagyta a Baruch által módosított Acheson–Lilienthal-jelentést, hangsúlyozva, hogy a dokumentum elveket tartalmaz, megvalósításuk módozatait Baruch bírálja el. Az átdolgozott jelentés fő érdemének a szankciókat javasoló részt tekintette. A szenátus atomenergiával foglalkozó különbizottsága és a vezérkari főnökök egyesített bizottsága elégedett volt a Baruch-tervvel. Eisenhower tábornok június 14-i, Baruchnak küldött levelében leszögezte: „Az atombomba az elrettentés eszköze az agresszióval szemben. Ez idő szerint nem korlátozhatjuk a fegyver előállításával vagy használatával kapcsolatos lehetőségeinket...”¹⁴

Az ENSZ Atomenergia Bizottságában Baruch által 1946. június 14-én előterjesztett terv Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság létrehozását indítványozta, mely az atomenergia fejlesztésének és felhasználásának minden fázisára kiterjedő hatáskörében a következő funkciókat látja el: ellenőrzi vagy végzi a világ biztonságára potenciálisan veszélyes valamennyi atomenergia tevékenységet; ellenőríz, felülvizsgál és engedélyez minden más atomtevékenységet; előmozdítja az atomenergia békés célú felhasználását; az atommal összefüggő ismeretek és fejlesztés vezető szerve, felderíti a visszaéléseket. A Hatóság egyik első célja, hogy teljes tájékozottságra tegyen szert a világ urán- és tóriumkészleteiről s megszerezze tulajdonukat. Ellenőrzi és működteti a hasadóanyagokat veszélyes mennyiségben előállító üzemeket, melyeknek termékei a tulajdonába kerülnek. Kizárólagos joggal végez kutatásokat. Mihelyt uránnal vagy tóriummal dolgozó üzem eléri a veszélyes felhasználás potenciálját, a Hatóság átveszi az üzemeltetés ellenőrzését. Képviselőinek szabad bejárás biztosítandó a felülvizsgálatok és nyersanyagellenőrzések végzése s a tiltott tevékenységek meggátolása céljából. A terv megismételte a Közgyűlés határozatában kimondott elvet a szakaszos munkáról. Leszögezte, hogy az első lépés a Hatóság funkcióit, hatáskörét szabályozó alapokmány kidolgozása. Elfogadása után „időre van szükség a Hatóság és az ellenőrzési rendszer teljes megszervezéséhez... *Az ellenőrzés terve tehát egymást követő szakaszokban lép érvénybe.* Ezek rögzítendőek az alapokmányban, vagy megjelölendő az egyik szakaszból a másikra való átmenet”.¹⁵

A végrehajtást illetően azt indítványozta a Baruch-terv, hogy miután megegyezés jött létre az atomenergia ellenőrzési rendszeréről, beleértve a bombáról való lemondást, s a rendszer hatékonyan működik, illetve megállapították az ellenőrzési szabályok megszegése esetén alkalmazandó büntetéseket – akkor megszüntetendő az atombombagyártás,

a meglévő bombákról a szerződésben kikötött feltételek szerint kell intézkedni, s a Hatóságnak álljon rendelkezésre minden információ az atomenergia-termelés technikai ismereteiről. A terv nemzetközi büntettnek minősítette atombomba törvénytelen birtoklását vagy használatát, atombombához felhasználható atomanyag törvénytelen birtoklását vagy szétválasztását, a Hatósághoz tartozó vagy általa engedélyeztetet üzem vagy más tulajdon lefoglalását, a Hatóság tevékenységébe való beavatkozást, veszélyes objektumok létesítését vagy működtetését a Hatóság engedélyével ellentétesen, illetve engedélye nélkül. Baruch hangsúlyozta, hogy a biztonsági rendszer magva a büntetés; az öt nagyhatalom (Szovjetunió, Anglia, Kína, Franciaország, Egyesült Államok) számára az ENSZ-alapokmányban előírt vétőjog nem védheti meg azokat, akik megszegik azon megállapodásukat, hogy nem fejlesztenek ki vagy használnak atomenergiát pusztító célokra. Az Egyesült Államok szerepét a következőképpen világította meg Baruch: „Országom kész teljes mértékben hozzájárulni a kitűzött cél eléréséhez, természetesen alkotmányának megfelelően és *azzal a kikötéssel, hogy a véglegesen kidolgozott, megfelelő ellenőrzési rendszer teljesen hatékonyan működik...* Amikor létrejön a Hatóság, az Egyesült Államok ... tájékoztatásokat bocsát rendelkezésére, funkciói ellátása érdekében. Amint sorra kerülnek a nemzetközi ellenőrzési rendszer egymást követő szakaszai, az Egyesült Államok hajlandó lesz átengedni a Hatóságnak, *az egyes szakaszok által megkívánt mértékben, az adott területen kifejtett tevékenységek feletti nemzeti ellenőrzést.*”¹⁶

A Baruch-terv félreérthetetlenül leszögezte, hogy az Egyesült Államok a szerződésszegések felderítését és megtorlását tekinti elsődlegesnek, s ki akarja venni az atomkérdést a nemzetközi béke és biztonság fenntartásáért fő felelősséget viselő ENSZ-szerv, a Biztonsági Tanács hatásköréből. Az intenció nyilvánvaló volt. Washington amerikai szabályok alapján kívánta működtetni a névleg nemzetközi ellenőrzési rendszert; az Egyesült Államok atomtevékenységét tetszőleges időhatárig amerikai ellenőrzés alatt akarta tartani, az amerikai célok és érdekek szerint megállapított szakaszokban végzendő ellenőrzésével érvelve az utolsó szakaszra halasztva az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és meglévő bombái megsemmisítését. Az intencióról e szavak olvashatók Truman memoárjában: „Tervünk előírta olyan nyersanyagokkal kapcsolatos azonnali ellenőrzések foganatosítását, melyekből hasadóanyagok állíthatók elő. Csak akkor vettük volna fontolóra felhalmozott bombáink likvidálását, ha létrejönnek ezek az ellenőrzések.” A memoár idézi az elnök Baruchnak küldött levelét: „Semmilyen körülmények között ne dobjuk el fegyverünket, amíg meg nem győződünk, hogy a világ nem fegyverkezhet ellenünk.”¹⁷

A szovjet kormány javaslatát Andrej Gromiko 1946. június 19-én terjesztette elő. A javaslat nemzetközi egyezmény kötését indítványozta, amelyben a kormányok kötelezettséget vállalnak, hogy nem használnak atomfegyvert, megtiltják gyártását, és három hónapon belül megsemmisítik atombombakészleteiket. Indítványozta továbbá, hogy az Atomenergia Bizottság állapítsa meg az atomfegyver és a tömegirtásra alkalmas minden más fegyverfajta gyártásának és felhasználásának tilalmát biztosító rendszabályokat, s dolgozzon ki rendszabályokat az atomenergia felhasználásának ellenőrzésére, az atomfegyvert betiltó rendelkezések betartására és az atomenergia törvényellenes felhasználásának megtorlására.¹⁸

A szovjet küldöttség az ENSZ Közgyűlése elé vitte az atomkérdést, s összekapcsolta a fegyverzetcsökkentés ügyével. Molotov a Közgyűlés 1946. október 29-i ülésén, az ENSZ-alapokmány II. cikkére hivatkozva javaslatot tett a fegyverkezés általános csökkentésére, s indítványozta, hogy a megvalósítás során tekintsék elsőrendű fontosságúnak

az atomenergia háborús célokra való előállításának és felhasználásának eltiltását, a Biztonsági Tanács pedig biztosítsa e feladatok megoldását. November 28-án kiegészítő javaslatot tett két szerv létrehozására a Biztonsági Tanács keretében, melyek a fegyverkezés csökkentéséről szóló határozat és az atomenergia hadicélokra való felhasználását megtiltó határozat végrehajtásának ellenőrzésében illetékesek.¹⁹

Az amerikai és a szovjet álláspont összeegyeztethetetlen volt. Baruch ragaszkodott előterjesztése koncepciójához, noha a megvalósítás tekintetében továbbra sem tisztázódtak az előkészítés során felmerült problémák (az egyes fázisok időzítése, kapcsolata stb.). Az amerikai tárgyalók között nézetkülönbségek voltak. Abban nem volt vita, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan időpontig folytatja atomtevékenységét. A szándékot bizonyította a szovjet javaslat előterjesztése után két héttel, július 1-én végrehajtott atomkísérlet a Bikini-korallzátonyoknál. A kísérlet összhangban volt az elnök Baruchnak küldött, fentebb idézett instrukciójával. A katonai vezetés úgy vélekedett, hogy a kísérlet ráébreszti a Szovjetuniót az amerikai atomhatalom imminens veszélyére, és rugalmasabb magatartást tanúsít. Henry Wallace kereskedelmi miniszter, Roosevelt egykori mezőgazdasági minisztere, majd 1940-től 1944-ig az Egyesült Államok alelnöke másként gondolkodott. Trumanhoz intézett 1946. július 23-i levelében arra figyelmeztetett, hogy az amerikai atomjavaslat joggal ébreszt gyanakvást a szovjet kormányban; a Baruch-tervből kiolvasható, hogy az Egyesült Államok meg akarja tudni, milyen nyersanyagkészletekkel rendelkezik a Szovjetunió és mik a gyártási céljai; Washington kívánja eldönteni, milyen időpontban ad tájékoztatást az atombomba előállításának egyes fázisairól és mikor semmisíti meg bombáit. Felhívta az elnököt, ne ragaszkodjék a vétőjogról való lemondáshoz; rámutatott az atomfegyverkezési verseny veszélyére, a háború lehetőségére. A sajtó szeptember 18-án közzétette a levél tartalmát. Baruch nyomban tiltakozott az elnöknel, visszautasította Wallace megállapításait, kétségbe vonta, hogy az Egyesült Államok meghatározatlan ideig fenn akarja tartani atommonopóliumát, követelte az állítások visszavonását, illetve azt, hogy Truman határolja el magát azoktól. Az elnök az ügy tisztázását helyezte kilátásba a lemondással fenyegetőző Baruchnak. Két nappal később felszólította a hivatalos politikát közvetető bíráló kereskedelmi minisztert, mondjon le posztjáról. Wallace lemondásával távozott a kormányból a roosevelti vonalvezetés utolsó prominens személyisége.²⁰

Az Atomenergia Bizottság munkája nem haladt előre. Baruch 1946. november elején felhatalmazást kért Byrnestől a Bizottság elé terjesztendő jelentés kidolgozására, amely rögzíti az amerikai terv lényeges vonásait és javaslatokat tesz a további lépésekre. Truman megadta a felhatalmazást, utasítva Baruchot, szögezze le, hogy „csaknem egy év óta tárgyalunk olyan kérdéssről, amelyben az oroszok a leggyengébbek, mi pedig a legerősebbek vagyunk. Nem értünk el semmilyen eredményt. Ilyen körülmények között elképzelhetetlennek tűnik, hogy az oroszok őszintén tették javaslatukat az általános leszerelésre...” Baruch december 5-én előterjesztett jelentésében megismételte az eredeti amerikai javaslatot, hangsúlyozva a vétőjogról való lemondás követelményét. Csaknem valamennyi megfigyelő alkalmatlannak ítélte a jelentést további tárgyalások céljára. Az Atomenergia Bizottság 1946. december 31-én némi változtatással, tíz igenlő szavazattal jóváhagyta a Biztonsági Tanácsnak szánt jelentést; a szovjet és a lengyel delegátus tartózkodott a szavazástól.²¹

A záróaktus a Biztonsági Tanácsban zajlott le. Gromiko 1947. február 14-én és március 5-én élesen támadta az amerikai tervezetet. Többek között kijelentette, hogy az atomfegyverek tilalmát kimondó egyezmény megkötése nélkül nem lehet komolyan be-

szélni szigorú nemzetközi ellenőrzésről, amelyet a Szovjetunió támogat; rámutatott, hogy az atomenergiával kapcsolatos ellenőrzés korlátlan ellenőrzéssé való átalakítása beavatkozás lenne az érintett országok gazdasági életébe, érdekeiket az Egyesült Államok érdekeinek rendelnék alá, megsértenék szuverenitásukat; a vétőjogra vonatkozó amerikai javaslat ellentmond az ENSZ alapelveinek; a szerződészegzőkkel szemben szankciókat kell alkalmazni, erre a Biztonsági Tanács hivatott. Gromiko kiemelte, hogy az ellenőrző szerv bizonyos esetekben többségi szavazattal hozhatna döntéseket, de az ily módon született határozat erejével nem szabad beavatkozni egy ország gazdasági életébe, a szovjet nép nem számíthat a többség jóakarátú magatartására. Következtetése: az ellenőrző szervre ruházott korlátlan jogok javaslatát az Egyesült Államok kísérletének kell tekinteni, melynek célja az atomenergia terén biztosítandó világmonopólium megszerzése.²²

*

Az ENSZ fórumain lezajlott összecsapás legszembetűnőbb vonása a két fél intranszigienciája, a kompromisszumra való törekvés hiánya volt. Mind az amerikai, mind a szovjet fél a saját feltételeit akarta érvényre juttatni. Lényegüket tekintve nem tárgyalások folytak, hanem szócsaták. A homlokegyenest ellenkező megközelítések kölcsönös gyanakvásban, bizalmatlanságban gyökereztek.

Az amerikai előkészületek, törekvések, belső viták a rendelkezésre álló dokumentumok alapján világosabban állnak előttünk, mint a szovjet intenciók háttere. Washington azt tette, amitől Stimson óvta Trumant. Atomförlényére támaszkodva próbálta feltételeit oktrojálni, s ezt nyomatékosította a Baruch-terv magva: a büntetés hangsúlyozása és a vétőjogról való lemondás követelése. Acheson és a szakértői testület tiltakozott Baruch javaslatára ellen, de Truman Baruchnak adott igazat. Feltehetően nemcsak a politikusi habitusával egybevágó javaslat iránti rokonszenve miatt döntött így; biztosítani akarta a Kongresszusban hangadó törvényhozók egyetértését, akik a kemény intézkedések mellett voltak és fenntartásokat hangoztattak a „professzorok” nézeteivel szemben. (Elsősorban Oppenheimerről volt szó.) Ha Truman más habitusú, talán elgondolkodott volna a Moszkva számára „elfogadhatatlan” terv és a tudósok, sőt a katonák által is hangoztatott vélemények közti ellentmondásról. Ha ti. „nem túl távoli jövőben” (Groves tábornok, az atombombát előállító Manhattan-projektum parancsnoka szerint 5–7 éven belül) a Szovjetunió képes lesz atomfegyver gyártására, akkor a célt mielőbbi modus vivendi kialakításában kellett volna látnia, nem pedig az ENSZ-alapokmány egyik sarkalatos rendelkezése, a vétőjog figyelmen kívül hagyását javasolni, amelyhez nemcsak a szovjet kormány, hanem az amerikai szenátus is ragaszkodott. Byrnes szerint viszont az 1945-ös amerikai–brit–kanadai nyilatkozat „nagylelkű ajánlathoz hasonlítható... Megtarthattuk és fenyegetésként felhasználhattuk volna ezt a fegyvert, hogy más kormányoktól engedményeket kényszerítsünk ki. Ehelyett a három kormány sietve felajánlotta az (atom)energiának a titkát egy nemzetközi szervezetnek...”²³ Márpedig ha valaki ismerte, sőt irányította a fejleményeket, az Byrnes volt. Az 1945-ös nyilatkozat kiindulópontul szolgált az Acheson–Lilienthal-jelentés számára, továbbfejlesztését Byrnes ajánlotta az elnöknek. Az eredmény a Baruch-terv volt; a szankciók (a „fogak”) szövegbe iktatását Byrnes beszélte meg Trumannal. Az amerikai atombombagyártás folytatása az ellenőrzési rendszer működésének megindításáig, a szerződészegzők megbüntetésének a Biztonsági Tanács megkerülésével történő kilátásba helyezése, a Bikini-korallzátonyoknál végrehajtott robbantás aligha minősülhetett másnak, mint Moszkvára gyakorolt nyomásnak.

Az amerikaiak feltételezték, hogy a Szovjetunió atombomba előállításán fáradozik. Alátámasztotta a feltevést, hogy az Acheson-bizottság munkáinak befejezésével csaknem egyidejűleg nyilvánosságra hozta a kanadai kormány egy szovjet atomkémkedés leleplezéséről szóló jelentését. Az ügy Baruch álláspontját erősítette és azt a felfogást, hogy az atomfegyver gyártási folyamatait, műszaki eljárásait minél hosszabb ideig amerikai titokként kell kezelni. Felvetődik a kérdés, miért járult hozzá a szovjet kormány csaknem vita nélküli a nemzetközi ellenőrzést előírányzó hármas nyilatkozat ENSZ elé terjesztéséhez? A válasz abban kereshető, hogy a moszkvai külügyminiszteri konferencián megegyezés jött létre a Biztonsági Tanács szerepéről. Molotov szóvá tette a szakaszos ellenőrzést, illetve a javasolt első és második szakaszt (tudósok és tudományos információk cseréje; nyersanyagforrásokra vonatkozó ismeretek átadása). A szovjet érdekekkel ellentétes volt a két szakasz teendőit felsoroló szövegrész. Byrnes hozzájárult a szövegrész törléséhez, s ezzel az amerikai titkok átengedése miatt aggódó szenátorok követeléseinek is eleget tett.

A világháború másnapján, az atomfegyverkezési verseny küszöbén érthetőek voltak az ENSZ Atomenergia Bizottságában és Közgyűlésén előterjesztett szovjet javaslatok. Fel kell azonban figyelni az előterjesztések időzítésére. Gromiko 1946. június 19-én ismertette a szovjet kormány álláspontját és javaslatát az Atomenergia Bizottságban, Molotov 1946. október 19-én terjesztette elő a Közgyűlésen a fegyverzetcsökkentésre tett indítványt, hangsúlyozva az atomfegyver betiltásának elsődlegességét. Az általános fegyverzetcsökkentésre vonatkozó szovjet javaslat tehát akkor hangzott el, amikor már nyilvánvaló volt, hogy az Atomenergia Bizottságban kibékíthetetlen ellentétek feszülnek az amerikai és a szovjet álláspont között. Molotov az általános fegyverzetcsökkentés követelményének keretében sürgette az atomfegyver tilalmának kimondását, az utóbbit az előbbi elsőrendű feladatává nyilvánítva. Az időzítésből és a Molotov által hangsúlyozott fontossági sorrendből következik, hogy a szovjet kormány a Közgyűlés fórumát is felakarta használni az Egyesült Államok atombombagyártásának megszüntetését és atombombái megsemmisítését indítványozó javaslata elfogadtatásának érdekében. Molotov megkísérelte meggyőzni a Közgyűlést, hogy a Biztonsági Tanácsban érvényesíthető vétőjog nem gátolná a BT határozata alapján létrehozott ellenőrző bizottságok tevékenységét.²⁴ Az engedménynek szánt megállapítás azonban nem változtatott az eredeti szovjet állásponton, mert Molotov ugyanakkor deklarálta a vétőjoghoz való ragaszkodást. Nem volt nehéz arra következtetni, hogy Molotov valójában csak látszatengedményt tett, hiszen a BT által esetleg jóváhagyott ellenőrzői tevékenység eredményét zsákutcába juttathatta volna a szovjet vétő. Ami mármost a fegyverzetcsökkentésre vonatkozó javaslatot illeti, csak feltevésekre hagyatkozhatunk. A bontakozó hidegháború viszonyainak, a világháború utáni évek szovjet külpolitikája tényeinek ismeretében megállapítható azonban, hogy Moszkva aligha vette fontolóra a szovjet hagyományos fegyverzet csökkentését. A Közgyűlésen tett molotovi indítványt tehát a közvetlen szovjet cél: az amerikai atomjavaslat kivédése érdekében tett lépésnek kell tekintenünk.

Nem jött létre a Nemzetközi Atomfejlesztési Hatóság. Az atomkérdés elválaszthatatlan a szovjet-amerikai szembenállás problematikájától. A formálódó hidegháború talaján keletkezett, megoldatlansága gerjesztőleg hatott a hidegháborúra.

Jegyzetek

- 1 *Eric F. Goldman*: The crucial decade - and after. New York, 1960. 18.
- 2 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 1. Year of Decisions. Garden City, New York, 1955. 423.
- 3 Uo. 524.
- 4 *Herbert Feis*: From trust to terror. The onset of the cold war, 1945–1950. New York, 1970. 95–96.
- 5 *Truman*: i. m. 524–527., 533–534.; *Feis*: i. m. 96–97.
- 6 *Truman*: i. m. 534–536. – Roosevelt és Churchill a québeci találkozón három amerikai és három angol tagból álló bizottság alakítását határozta el az információcsere megvalósítására. Az atomfegyver előállítását célzó kísérletekkel kapcsolatos információkat három kategóriába osztották. Az üzemek tervezésével, építésével és működtetésével, valamint az atomfegyver előállításával összefüggő információk cseréjét esetenkénti engedélyhez kötötték. Az angolok ismételten szóvá tették, hogy ezeket a brit szempontból legfontosabb információkat az amerikai tagok az Egyesült Államok számára kívánják fenntartani. A háború befejezésekor amerikai részről beszüntették az információszolgáltatást. Attlee washingtoni útjának egyik célja az információcsere felújításának kieszközlése volt.
- 7 *Truman*: i. m. 527–528.
- 8 Az amerikai–brit–kanadai nyilatkozatot l. uo. 542–544. (Kiemelések tőlem. L. I.) – Attlee nem ért el eredményt az amerikai–brit információcsere terén. Truman ígéretet tett az ügy rendezésére, de az atomkérdést szabályozó McMahon-törvény végrehajtása során lehetetlenné vált az együttműködés a két ország között. Vö. *Twilight of Empire. Memoirs of Prime Minister Clement Attlee*. New York, 1962. 95–119.
- 9 *James F. Byrnes*: Speaking frankly. London, Toronto, 1947. 266–268.; *Feis*: i. m. 102–105. – A szenátus különbizottsága Arthur Vandenberg szenátor ösztönzésére a Moszkvába utazó Byrnesnek adott elnöki direktíva módosítását követele. A szenátorok attól tartottak, hogy az önálló gondolkodásáról ismert külügyminiszter az ellenőrzési rendszer működését megelőzően információcserét helyez kilátásba. A riadalom indokolatlan volt. *The private papers of Senator Vandenberg*. London, 1953. 227–236.; a moszkvai konferencia határozatát l. *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1945–1982. Bp. 1985. 58–59.
- 10 *Feis*: i. m. 106–108. (Kiemelés az eredetiben.)
- 11 Uo. 108–109.
- 12 *Dean Acheson*: Present at the creation. My years in the State Department. New York, 1969. 153–154.; *Feis*: i. m. 109.
- 13 *Acheson*: i. m. 154–155.; Baruch feljegyzését idézi *Feis*: i. m. 112.
- 14 Eisenhower tábornok levelét idézi *Feis*: i. m. 113.
- 15 A Baruch-terv szövegét l. A documentary history of U. S. foreign relations. Vol. II. The mid-1890's to 1979. Univ. of New Hampshire, 1980. 102–104. (Kiemelés tőlem. L. I.)
- 16 Uo. (Kiemelések tőlem. L. I.)
- 17 *Memoirs by Harry S. Truman*. Vol. 2. Years of trial and hope. Garden City, New York, 1956. 11.
- 18 *V. M. Molotov*: A külpolitika kérdései. Bp., 1949. 370–373.
- 19 Uo. 315., 375.
- 20 *Feis*: i. m. 148–150., 160–166. – A Wallace-affér közvetlen előzménye egy szeptember 12-én tartott nagygyűlésen mondott beszéd volt. Wallace élesen támadta a Szovjetunió ellen irányuló külpolitikai irányvonalat. Kijelentette: „El kellene ismernünk, hogy ugyanúgy nem szólhatunk bele Kelet-Európa ügyeibe, mint ahogy Oroszország sem szólhat bele Latin-Amerika, Nyugat-Európa és az Egyesült Államok ügyeibe.” A Párizsban tárgyaló Byrnes lemondással fenyegetőzött, ha Truman nem intézkedik. Vö. *Alonzo L. Hamby*: Beyond the New Deal. Harry S. Truman and American liberalism. New York, 1973. 128–134.
- 21 *Feis*: i. m. 152–153.
- 22 A documentary history of U. S. foreign relations. 104–106.
- 23 *Byrnes*: i. m. 265.
- 24 *Molotov*: i. m. 385–386.